

Hegy Klára

TÖRÖK KATONASÁG A JÁSZSÁGBAN

A magyar turkológiának és oszmanisztikának századunk első felében két olyan tudós szerzett világhírnevet, akik szoros szálakkal kötődtek a Nagykusághoz és a Jászsághoz: Németh Gyula és Fekete Lajos. A jelen tanulmánnyal munkásságuknak és emléküknak adózom.

Németh Gyula éppen 105 éve született Karcagon. Tizennégy évesen a szülői házban kezdett törökül tanulni, két év múlva innen indult első törökországi útjára. Mindössze huszonhat éves volt, amikor átvette a budapesti egyetem turkológiai tanszékének vezetését, hogy éppen fél évszázadon át tanítsa a felnövekvő nemzedékeket. Szerzte a világban a turkológia tucatnyi professzora vallotta és vallja őt tanárának. A magyar őstörténetnek, a honfoglaló magyarság török elemeinek úttörő kutatója, a nagyszentmiklósi kincslelet rovásírásos török feliratainak megfejtője, a magyarországi jászok egyetlen fennmaradt nyelvemlékének feltárója és feldolgozója. Az ezer évvel ezelőtti török-magyar kapcsolatok mellett behatóan foglalkozott az oszmán-törökök hódoltságkori kulturális, elsősorban nyelvi hatásaival is, és lankadatlanul gyűjtötte és kutatta a mai balkáni török nyelvjárásokat.

Fekete Lajos emlékmúzeummá alakított szülőháza a Komárom megyei Tardoson áll, de házassága révén Jászberény lett a második otthona. Soha el nem mulasztott egyetemi óráinak sorát csak az az egy hetes szünet szakította meg minden ősszel, amikor berényi szőlőjében szüretelt. 1893-ban született, török hadifogoly társaitól vette első nyelvleckéit. A Magyar Országos Levéltár levéltárnokaként, majd 1939-től a budapesti egyetem Török Tanszékének tanáraként Isztambultól Szófián és Velencén át Berlinig gyűjtötte a magyarországi hódoltság török forrásait, az isztambuli Miniszterelnökségi Levéltár leggondosabban rendezett gyűjteménye az ő nevét viseli. Azok a munkái, amelyek az oszmán-török iratok paleográfiai jellegzetességeit rendszerezik, nehézségeit feloldják, ma is szerzte a világban tankönyvei minden kezdőnek és állandóan forgatott segítő társai a gyakorló kutatóknak. Feltárt forrásai közül sokat publikált, köztük a hatvani szandzsákban fekvő Jászság első török összeírását is. Ő írta meg a hódoltság korának máig legszebb összefoglaló munkáját, Buda és Pest török kori történetét.

Mindannyian, akik ma ebben a szakmában dolgozunk, mindkettőjük tanítványai vagyunk. Az idősebbek személyesen tanultak tőlük, a fiatalabbak sok, időtálló munkájukon keresztül. Városaik tisztelettel őrzik emléküket, s talán Jászberényben is őrizhetné emléküket valamely utca vagy intézmény.

Dzsánfedá várának őrsége

Miközben a várháborúk évtizedeiben a török birodalmi és helyi haderők sorra vették be a magyar erődítéseket, a megszállást szervező budai hatóságok nekiláttak, hogy kiépítsék belőlük

az Oszmán Birodalom magyarországi végvárrendszerét. Az óriásállam európai felében a hódoltság a katonailag legfontosabb területek közé tartozott, ha nem a legfontosabb volt; csak a Dnyeszter-Duna torkolatától az AI-Duna mentén futó északi határvonal meg a Márvány-tenger és a görög félsziget déli partvidéke vetekedtek vele. A magyarországi tartomány a Habsburgok érdekszférájába ékelődött, akiket Nagy Szulejmán szultán a Mohácsot követő évtizedekben európai hatalmi törekvései legádázabb ellenfeleivé tett meg,¹ és akik megmaradtak ennek azután is, hogy az oszmánok lemondtak az európai hegemoniáról.

A hódoltsági török végvárrendszer, amelyben fennállása másfél évszázada alatt békében is húszezer főhöz közelítő katonaság állomásozott,² azt a feladatot kapta, hogy védje a birodalom nyugati felét Európával és különösen a Habsburgokkal szemben, és bázisa legyen a további török terjeszkedésnek. Alapját az 1540-1560-as években elfoglalt magyar várak adták, amelyeket egyrészt korszerűsíteni kellett, másrészt új építésekkel kifelé jól záró, belül egyenletes hálózattá egészíteni ki. A stratégiaiul fontos folyó menti erődítésvonalak foghíjas, gyengén védett szakaszaira török várak kerültek, és határozott célzatosság fedezhető fel a Buda körüli építésekben is.

Buda védelmére védőgyűrűt alakítottak ki, részben készen szerzett, részben épített várakból. A gyűrű déli irányban, a hódoltság védett, Duna-Tisza közti belseje felé nyitott volt. Az óramutató járásával megegyező irányban haladva a Duna nyugati partján álló Földvártól indult ki, a Dunántúlon egyrészt a Budára tartó utat vigyázta, másrészt a Balaton északi csücskétől Esztergomig húzódó szakaszt zárta le. A Duna mentén a Csepel-sziget déli csücske mellé Dzsánkurtaran (másik nevén Korkmaz) vára, tőle északra, Érd határába a Hamzabég szerájának nevezett kisebb erődítés került. A Balaton-Dunakanyar vonal védelme két óriáserődre, Fehérvárra és Esztergomra épült, mellettük több kisebb, nagyjából a törököktől megerősített vár: Battyán, Csókakő, Vál és Zsámbék alkották a védőgyűrű dunántúli szakaszát.

A Budáról Bécsbe tartó víziút és a folyó mellett futó hadiút védelmét a törökök a középkori esztergomi várral nem érezték megoldottnak, ezért vele átellenben felépítették Dzsigerdelen (Párkány) várát. Innen keletre fordulva a Dunakanyar és a nógrádi hegyvidék készen szerzett várai sorakoztak: Visegrád, Vác, Nógrád, Buják, Szonda, Hollókő, Salgó, Szécsény, Ajnácskő, Somoskő, Füle és Szabadka; az Ipoly völgye a délebbi Bögördelennel, északabbra az elavult Drégely mellett emelt Drégelypalánkkal erősödött meg, és valahol a nógrádi tájon épült Derbend vára is.

A védőgyűrű délkeletnek forduló szakaszát őrizte volna Eger. Minthogy 1552-es ostroma kudarcra végződött, a védelmet más váraknak kellett átvenniük. Elfoglalása után a törökök megerősítették Hatvant, majd a Zagyva torkolatában álló Szolnokkal szemben Szentmiklóson is

¹. Fodor Pál: I.Szulejmán, a Pompás és a Törvényhozó. In: Török és tatár hódítók. Budapest 1993, 43-51.

². A magyarországi török haderőre Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest 1995, 81-117.

erődöt emeltek. A Hatvan és Szolnok között elterülő, kelet felé nyitott síkságon pedig Jászberény szomszédságában a kolostor helyén és felhasználásával felépítették Dzsánfedá várát.³ Az elnevezés jelentése "a lélek feláldozása", "önfeláldozás".⁴

Dzsánfedá (nevezzük törökül, hiszen magyar nevét, a "Jászberényi várat" ritkán használták tehát egy kicsit az elszalasztott Eger helyettesítette a török várrendszerben. Építésének ideje is erről árulkodik: a vár a drinápolyi békével egyidős. Valószínűleg 1567-ben kezdték építeni, és a békekötés évében, 1568-ban fejezték be, amikor a nyolc évre rendelt fegyvernyugvás Eger megszerzését a távoli jövőbe utalta. Egy 1568 április végén kelt irat még a folyó építkezésről tudósít, de már januárban neveztek ki ide várkatonát.⁵ Az új erősség védőit az építés évétől 1594-ig ismerjük (adataik alább következnek). Ebből az időszakból külön említést érdemel az 1580. év nagy eseménye: "az jazbirini palánk megége", írta Üvejsz budai pasa Ernő főhercegnek.⁶ A rongált részeket sebesen újjáépítették, a pasa levele éppen arról panaszkodott, hogy a javítással foglalkozó emberekre, akik épületfáért mentek az erdőre, siroki magyar katonák támadtak rá. Másfél évtized múlva azután a vár teljesen leégett. 1594 májusának elején maga a török őrség gyújtotta fel és menekült el belőle, amikor a német és magyar hadsereg ostrom alá vette Hatvant, és megverte a felmentésére érkező török csapatokat.⁷

Ezután csak egyetlen forrás említi Dzsánfedá várát és a benne székelő török bírót, a kádit: a budai pasa 1621. április 23 - május 2. között kelt rendelete.⁸ Ez arra utasítja a kádit, akadályozza meg, hogy a hatvani szandzsákbég a hatvani vár építésére rendelje a berényieket, akik régen is, most is "a jászberényi palánkvár építésében, javításában és más szükséges munkáiban szolgálnak". A hatvani bég zaklatása miatt most "a jászberényi palánkban több helyütt elmaradt a javítási és építési munka".

A budai pasa rendeletén kívül nemcsak a város levéltárában fennmaradt török levelek, hanem a katonasággal foglalkozó iratanyag sem tud a palánkról. Nem szerepel sem a budai vilájet várvédőit regisztráló zsoldlistákban, sem a hasonló egriekben (a hatvani szandzsákot, ahova Jászberény is tartozott, Eger bevétele után a körülötte kialakított tartományba osztották).

A történész ritkán kesereg azon, ha forrásai maradtak fenn - most mégis könnyebb dolgunk lenne, ha a budai pasa 1621-es rendelete elenyészik az évszázadokban. Ez esetben Dzsánfedá várának és kádjának eltűnte annak az egész hódoltságra jellemző változásnak lenne része, amelynek során a tizenöt éves háború katonajárásai miatt a kádik és más török

³. Gyárfás István: A jász-kúnok története. IV.: 1542-1686. Budapest 1885, 87-88.

⁴. Fekete Lajos: Hódoltságkori oszmani-török helyneveink. In: Századok 1923-1924, 623.

⁵. Fekete Lajos: Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Budapest 1926, 28-29.

⁶. Takáts Sándor - Eckhart Ferenc - Szekfű Gyula: A budai basák magyar nyelv- levelezése. Budapest 1915, 214.

⁷. Botka János: Latin és magyar nyelvű források a Jászság XVI-XVII. századi történetéhez. Szolnok 1988, 241-245.

⁸. Hegyi Klára: Jászberény török levelei. Szolnok 1988, 21.sz.

hivatalok elhagyták a megerősítetlen mezővárosokat, és a békekötés után sem tértek vissza. Jászberény esetében ez úgy módosulna, hogy Dzsánfedá 1594-es pusztulása és Eger két évvel későbbi bevétele után a feladatát vesztett várat már nem építették újjá, a katonai védelem nélkül maradt török bíróságot pedig felszámolták.

Ehelyett bizonytalan feltételezésekre kényszerülünk. Arra az egyre nem gyanakodhatunk, hogy Szúfi Mehmed budai pasa, aki 1616 végétől a következő év közepéig tartó első kormányzása alatt már megismerkedett a budai vilájet viszonyaival, a gondot okozó rendeletet pedig második budai szolgálatának harmadik hónapjában adta ki,⁹ olyan járatlan volt a helyi ügyekben, hogy a ravasz berényiek panaszának beugorva egy nemlétező vár javítására rendelte őket, s ezt egy nemlétező kádival tudatta. Inkább azt feltételezhetjük, hogy Berény negyedszázados tetszhalála után nemcsak a szétfutott lakosok tértek vissza a városba, hanem a hatóságok is nekiláttak a vár helyreállításának (ehhez kellett a berényiek robotmunkája), és a kádi is visszatért állomáshelyére. A vár és a kádhivatal feltámadása azonban rövid életre szült, feltehetően újabb tűzvésznek és rombolásnak estek áldozatul. Egy jászszági helytörténeti munka az eseményt rablóknak tulajdonítja és 1637-re teszi.¹⁰ Ha így volt is, mindenképpen egy évtizeddel korábban kellett történnie, mert a berényi török levelek tanúsága szerint itt az 1630-as évek első felétől már egyedül a hatvani kádi volt illetékes. E változat szerint a kádi Jászberényből is elköltözött, de jó negyedszázaddal később, mint a többi mezővárosból.

A megválaszolatlan kérdések ingoványáról jobb visszatérnünk a biztos terepre, Dzsánfedá őrségéhez, amelynek listái 1569 és 1594 között több időpontból fennmaradtak.

A frissen felállított őrség alakulataival egy 1568. december 20. és 1569. december 9. között készült zsoldelszámolás segítségével köthetünk ismeretséget,¹¹ a névsorba szedett katonákkal pedig egy zsoldlistából, amelyet a hidzsra 977. évében, 1569. június 16. és 1570. június 4. között vetettek papírra.¹² A két forrás lehetne éppen egyidős is, a névsor készülhetett volna a zsoldkifizetés közvetlen előzményének és lehetne ettől a két lista valójában egy forrás azonos adatokkal, de szerencsénk van: függetlenek egymástól, néhány hónapos eltérésük bepillantást enged a várőrség felállításának folyamatába.

A zsoldelszámolásban Dzsánfedá 392 katonával szerepel, akik öt alakulatba tagolódtak: ez az öt alkotta a szabványos hódoltsági várak mindenütt megtalálható legénységét. Az első háromba a gyalogságot osztották. Értékük szerinti rangsorukban a *müsztahfizok*nak nevezett elit gyalogság vezette őket, élén az egész várnak is parancsnokló várnaggyal, a *dizdárral* és

---

⁹. Gévy Antal: A budai pasák. Bécs 1841, 25.

¹⁰. Tóth Tivadar: A jászúnok története a török hódoltság korában. Szolnok 1913, 30.

¹¹. Österreichische Nationalbibliothek, Wien (a továbbiakban ÖNB), Mxt.617, 4. Kiadta Velics Antal - Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. II. Budapest 1890, 384. Velics dátumával ellentétben az elszámolás a hidzsra 976. éve redzseb havának elsejétől nem félévre, hanem egy teljes pénztári évre szól.

¹². ÖNB Mxt. 642, 40-49.

helyettesével, a *kethüdával*; a műsztafizok legénységét *bölükök*be osztották, amelyek az egységet vezető altiszttel, a *bölükbasival* együtt tíz katonát foglaltak magukba. Dzsánfedá induló őrségének műsztafiz alakulata a várkapitánnyal és helyettesével együtt 64 katonából állt. Hét *bölük*be osztották őket, az elszámolás elkészültekor tehát a tízes egységeket még nem töltötték fel teljesen, egy *bölük*be átlagosan kilenc katona sem jutott.

A műsztafizokat minden zsoldlistában a várban szolgáló iparosok és a tüzérek követik. Dzsánfedában nem szolgáltak iparosok, tüzérek, *topcsik* viszont igen. Egy *aga* vezetésével két *bölük*basi alá rendelték őket. Ők a vár egyetlen, teljesen feltöltött alakulata, az *agával* együtt 21-en voltak.

A gyalogosok harmadik alakulatát, az *azabokét* kevesebbre tartották, mint a műsztafizokat. Az ő egységeiket nem *bölük*nek, hanem *odának* nevezték. 1569 első felében Dzsánfedában egy *aga*, egy *agahelyettes* és egy *reisz* vezetésével tíz *odában* összesen 76 *azab* állomásozott, így egy *odába* alig több mint hét katona jutott.

A vár lovas védőit két alakulat képviselte. Ismét harci értékük sorrendjében jegyezték be őket a listába: elsőnek a *fáriszokat*, másodiknak - és egyben mindig minden várőrség utolsó alakulataként - a *martalócokat*. Dzsánfedá őrségének jó felét, 392 katonájából 199-et a sokra becsült *fáriszok* tették ki. Összesen négy *aga* alatt szolgáltak. Az első *agaság*ba tíz *odát* osztottak, a következőbe hatot, a harmadikba és a negyedikbe már csak öt, illetve két *oda* jutott. Egy-egy *odában* az *agákat* nem számítva átlagosan 8-9 katona szolgált. A *martalócok* kevésre becsült alakulata állt fel a leghiányosabban. *Agájukkal* az élen öt *odába* osztva összesen 32-en voltak, egy *odára* tehát hat katona jutott tíz helyett.

A kerekítve négyszáz fős védőszereg nem számított kicsinek sem a török területen, sem a királyságban. 1569/1570-ben az egész budai tartományban, *vilájetben* 10.616 várkatonának fizetett zsoldot a kincstár; ugyanebben az évben a legnagyobb őrséggel ellátott Budát 1655, a dél-dunántúli és a horvátországi magyar végvárak közé ékelődő, kiemelten fontos Berzencét 379, Babócsát 558 katona védte.¹³ Dzsánfedá veszélyeztetettsége nem ért fel Babócsáéval, de a vár mint egy hosszabb határszakasz egyetlen erőssége fontos volt. Ezt nemcsak katonái magas száma mutatja, hanem az őrség felépítése is. Az ellenséges portyáknak a határvárak voltak a leginkább kitéve, és az ő katonáik adták a török portyák főszereplőit. Dzsánfedá őrségében ezt a lovasok magas aránya jelzi, s a vár fontosságát mutatja az is, hogy katonáinak közel háromnegyedét értékesebb alakulatok tették ki.

Kétségtelen viszont, hogy a zsoldelszámolás elkészítésének idején, Dzsánfedá életének első évében az őrséget még nem töltötték fel teljesen. A várban 89 katonával kevesebb szolgált annál, amennyit tízes egységei megkívántak. Hála a kevéssel későbbi részletes zsoldlistának,

---

¹³. Hegyi: Török berendezkedés i.m. 86-92.

bizonyossággal eldönthető, hogy ez nem a hadvezetés tehetetlenségéből vagy közönyéből következő végállást jelentett, hanem csak azt, hogy a védősereg felállítása még nem fejeződött be. A két forrás elkészülte között a vár legénysége 54 újabb katonával 446 főre szaporodott.

Az állomány összetétele, a bölükök és odák száma nem változott, csak a hiányos egységek teltek meg katonával. A műsztahfizok bölükjei egy kivételével már tíz-tíz katonából álltak, a fáriszok és azabok odáinak többsége is teljessé kerekedett. Csak a martalócok maradtak erősen hiányosak, 51 helyett most is csak 36 katonából álltak. Feltöltésükhöz biztosan nem az ember hiányzott, mert ehhez a gyakorlatilag teljesen keresztény délszlávokból verbuvált alakulathoz mindig akadt utánpótlás, hanem valószínűleg az akarat (erre a kérdésre, a rácok katonáskodására még visszatérek). A lényeg így foglалható össze: az 54 új katonával a vár őrségéből már csak 35 ember hiányzott ahhoz, hogy teljes legyen, és ez 93%-os feltöltöttséget jelent. Ezzel az őrség felállítása azonban be is fejeződött. Későbbi forrásaink azt mutatják, hogy a katonák száma a következő évtizedben nemhogy nem nőtt tovább, hanem inkább lassú csökkenésnek indult.

De időzzünk el még egy kicsit az induló őrségnél! A következő táblázat a zsoldelszámolás és a zsoldlista adatait összesíti.

Dzsánfedá őrsége

Alakulat	L é t s z á m	
	1569 első felében	1569 második felében
Műsztahfizok	64	68
Tüzérek	21	21
Azabok	76	98
Fáriszok	199	223
Martalócok	32	36
<i>Összesen</i>	<i>392</i>	<i>446</i>

Az őrség belső arányait vizsgálva feltűnő a gyengébb harcértékű azabok és martalócok - különösen az utóbbiak - alacsony részesedése. Az 1540-es évek első hódoltsági váraiban ők sokkal nagyobb számot képviseltek. 1543-ban pl. Esztergom védőinek a háromnegyede belőlük állt¹⁴ - Dzsánfedá esetében az arány éppen fordított, itt a legénységnek csak bő egynegyedét tették ki. Különösen szembetűnő, hogy a martalócok mindössze 8%-kal részesedtek az összlétszámból (Esztergomban 1543-ban 35%-kal).

¹⁴. ÖNB Mxt. 566, 83-142.

A várak legkevesebbre becsült martalóc alakulata csaknem kizárólag keresztény délszlávokból verbuválódott. A 16. század közepén mind az Al-Duna - Száva - Dráva török váraiban, mind a magyarországi hódoltság első őrségeiben 25-35%-os volt a részesedésük. Ebben az időben sok rác szolgált a várak kézművesei és tüzérei között is, és kisebb számban az azabok közé is bekerültek. Az 1550-es évektől a martalócok és velük együtt a délszláv katonák száma apadni kezdett. 1559-ben a budai vilájet 11.110 fős teljes zsoldos várkatonaságának már csak 16%-a volt rác,¹⁵ a század végére pedig a legfontosabb várakban már elhanyagolható részt képviseltek. 1594-ben alig 4%-nyi rác szolgált Fehérvár 1316 fős őrségében,¹⁶ Budán 1613-ban csak 3%, hogy a következő évben ezek többségét is lecseréljék.¹⁷ A hódoltság belsejében fekvő, jelentéktelenebb várakban a rácok megőrizték súlyukat, néhol túlsúlyukat, leépítésük csak a legfontosabb erősségekben ilyen feltűnő. Ezek esetében a hadvezetés arra törekedett, hogy a tömeges várfoglalások és várépítések idején nélkülözhetetlen rác martalócokat a konszolidáció évtizedeiben kitegye belőlük.

Dzsánfedá alapítása idején - az első váraké után negyedszázaddal - már javában folyt a rác martalócok leépítése. Ide ezért eleve kevés került, 1569 második felében mindössze 7 %-os részesedésnek örvendtek. Arról már meggyőződünk, hogy a hadvezetés a martalóc egységek feltöltését nem érezte szívügyének. 1570 után pedig a várak ezt az alakulatát teljesen felszámolták, ettől kezdve itt nem szolgáltak rácok.

1570 és 1573 között még egy jelentős változás állt be a vár életében, amely ismét egy olyan folyamat része, amely az egész hódoltságot átfogta. Ez a szervezeti átalakítás nem a várkatonaság számát vagy összetételét érintette, hanem a legénység ellátását. A kincstár az egész hódoltságban általánossá tette azt a gyakorlatot, amely korábban csak helyenként élt: anyagi gondjait enyhítendő a várvédők egy részét nem zsolddal fizette ki, hanem nekik is szolgálati birtokokat osztott, hasonlóan a szpáhikhoz.¹⁸ Az általánossá váló gyakorlat alól csak az ezer főnél nagyobb őrségű óriásvárakat (Buda és Pest kettősét, Fehérvárt, Esztergom és Dzsigerdelen azaz Párkány kettősét) vonták ki, amelyeknek katonaságát végig készpénzzel fizették. Az ezer főnél kisebb várőrségek alakulatai közül a lovasok, tehát a fáriszok és a martalócok zsoldon maradtak, a gyalogos műsztafizokat és azabokat meg a tüzéreket elégítették ki birtokjövedelemmel. Általában egy egység, bölük vagy oda katonái kaptak együtt akkora birtokot, amelynek előírányzott bevétele megfelelt évi zsoldjuknak. Ezek a szolgálati

---

¹⁵. ÖNB Mxt. 614.

¹⁶. Basbakanlik Osmanli Arsivi, Isztambul (a Török Miniszterelnökség Levéltára, a továbbiakban BOA), Maliyeden müdevver (a továbbiakban MM) 3370, 224-283.

¹⁷. BOA MM 4000, 24-74.

¹⁸. Az átállás 1570-ben volt a legnagyobb méretű. Dávid Géza: a Simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest 1982, 76.

birtokok leagalacsonyabb kategóriájába, az un. *tímár-birtokok* sávjába estek, s minthogy zsoldot helyettesítettek, *zsold-tímároknak* nevezzük őket.¹⁹

A változás a pénzügyi adminisztráció egyszerű átalakítását jelentette, a ma kutatójának azonban megnehezíti a helyzetét. Az 1570 utáni zsoldlistákban ugyanis már nem találjuk meg a várak teljes katonaságát, zsold-tímáros részüket a birtokosok listáiban, az un. *tímár-defterekben* kell felkutatnunk. Sajnos alig akad olyan év, amikor a keresett vár zsoldosainak és zsold-tímárosainak a listái is fennmaradtak.

Dzsánfedá soron következő zsoldlistája 1573-ból való.²⁰ Ebben már csak fáriszokkal találkozunk: a gyalogos alakulatok és a tüzérek átkerültek a zsold-tímárosok közé (de róluk 1573-ban és a környező években semmilyen forrásból nem tájékozódhatunk), a martalócok pedig eltűntek az őrségből. A lista 224 fáriszot sorol fel név szerint, számuk tehát az eltelt négy év alatt nem változott, egységeik is megmaradtak.

A várvédőknek ez az egyetlen alakulatot tartalmazó, csonka listája nem alkalmas a legénység összlétszámának megállapítására, névanyagával alkalmas viszont a katonaság cserélődésének, mozgásának a felmérésére. Már 1569 fiatalabb forrása, a részletes lista is sok érdekességgel szolgál ebben a tárgyban. Az írnok ugyanis nemcsak a katonák névsorát foglalta bele, hanem azoknak a neve fölé, akik bármilyen okból megváltak a vártól, odaírta a helyükbe lépő csereember nevét, az eseteknek majdnem a felénél a csere okát is. Ez általános gyakorlat volt a katonák adminisztrálásában, és a zsoldlistákat különösen értékes forrásokká teszi. Esetünkben a cserekatonák bejegyzésének egyetlen szépséghibája van: az általános gyakorlattól eltérően az írnok ebben az esetben nem jelölte meg a cserék dátumait, amelyek nélkül a katonák mozgásának mértéke és sebessége nehezen mérhető fel.

Az 1569-es lista 446 katonája közül 93 vált meg a vártól (ebben a számban az a néhány eset is benne foglaltatik, amikor egy hely nem egyszer, hanem kétszer cserélt gazdát). Ez nagyon erős mozgást mutat: a legénység egyötöde kivált az őrségből. Az írnok 42 esetben jelölte meg a csere okát: harminceten egyszerűen elhagyták a várat, négyen meghaltak (ketten harcban), egy ember "fellázadt". A cserék bizonyosan nem húzódtak el 1573-ig, a négy évnek valószínűleg az elején zajlottak, mert a fáriszok 1573-ban készült névsora még erősebb, nem lankadó mozgásról tanúskodik. A cserékkel átalakult első listában szereplő lovasok több mint felét(!) hiába keressük az 1573-as névsorban.

Ennek a különlegesen erős elvándorlásnak az okairól ma még semmit nem tudunk, a katonák mobilitását vizsgáló kutatások nemrég kezdődtek. Az eddigi tapasztalatok azt valószínűsítik, hogy a gyakori csere legfőbb oka ekkor is a katonák tömeges szökésében keresendő - amelynek indítékait egyelőre csak találgatjuk.

¹⁹. A zsoldosok és a zsold-tímárosok arányára az egész budai vilájetben Hegyi: Török berendezkedés i.m. 88-95.

²⁰. ÖNB Mxt. 626. A budai vilájet várkatonasága a hidzsra 981. évében (= 1573. május 3 - 1574. április 22.)

Nem tudjuk, mi készítette a katonákat ilyen méretű dezertálásra, hol reméltek és találtak-e maguknak jobb megélhetést. Az 1540-es évek szökései könnyebben magyarázhatók: a katonailag még nem kellően biztosított, veszélyes és ismeretlen új tartományban a várvédők is bizonytalanságban érezhették magukat, s ha a szökés után csalódtak egzisztenciális reményeikben, az újabb és újabb törökké lett várak újra felszívták őket. A szökés kockázata tehát kisebb volt, a megélhetés könnyebben megoldható. Az 1570-es évek elején azonban a várak már megteltek, újak a békekötés óta nem kínálták magukat: rejtélyes, hogy milyen remények vezették a dzsánfedái lovasokat, amikor elhagyták a várat. Egy részük talán belefért abba az erős mozgásba, amely a hódoltság török katonatársadalmát mindig jellemezte. Vándoroltak egyik várból a másikba, a zsoldos várvédő szolgálatból a szolgálati birtokkal fizetett szpáhik közé igyekeztek, s amikor végre e testületbe kerültek, lemondtak birtokukról és valamelyik szandzsákbég személyes kíséretébe álltak, hogy patrónusuk támogatásával nagyobb jövedelmű birtokhoz jussanak. A katonák egy része állandó körforgásban volt, ám a dzsánfedái fáriszok jóval több mint felének kilépése ebbe a normális mozgásba érzésem szerint nem fér bele, túlnő rajta. Tömeges szökésükre egyelőre nem találok magyarázatot.

A 16. században két időpontban tudjuk összehozni Dzsánfedá zsolddal és zsold-tímárral fizetett katonáit. Az első az 1580 körüli néhány év: egy 1579-es zsoldelszámolásban²¹ a zsoldos fáriszokra bukkanunk rá, a budai szandzsák 1580. évi²² ill. a hatvani szandzsák 1583 első felére datálható tímár-defterében²³ a vár zsold-tímáros műsztafizait és azabjait találjuk meg. A fáriszok 199-en, a műsztafizok 66-an, a Budáról javadalmazott azabok 23-an, a Hatvanból javadalmazottak 73-an voltak. Némi aggodalomra adhat okot a három forrás keletkezésének négyéves eltérése. Ha azonban megnézzük, milyen keveset változtak a létszámok az 1569. év első őrségéhez képest, megnyugodhatunk: négy évnek legfeljebb néhány fős változásáról maradunk le. Nagyobb baj, hogy a vár tüzérei sem most, sem később semmilyen lajstromban nem szerepelnek. Nem valószínű, hogy a martalócokhoz hasonlóan az ő nélkülözhetetlen alakulatukat is felszámolták. Inkább azt feltételezhetjük, hogy ők egy harmadik szandzsákban kaptak zsold-tímárokat, amelynek anyagát nem ismerjük. Az alakulatok létszámának állandóságára építve őket 1569 példáján 20 főre tehetjük. Az őrség korábbról ismert alkotóelemei 1580 körül tehát így alakulnak: 66 műsztafiz, 20 feltételezett tüzér, 96 azab és 199 fárisz, összesen 380 körüli katona szolgált a várban.

A második időpont egy évtizeddel későbbi. Ismét egy zsoldelszámolásból ismerjük a fáriszok 1591. évi számát:²⁴ ekkor 200 lovas állomásozott a várban. Egy év múlva, 1592 végén

²¹. BOA MM 498. A 987. év pénztári naplója (= 1578. december 1 - 1579. november 20.).

²². BOA Tapu 590.

²³. BOA Tapu 662.

²⁴. BOA MM 3762. Az elszámolás a 999. év (= 1590. október 30 - 1591. október 18.) létszámadatait és zsoldkifizetéseit tartalmazza.

a hatvani szandzsák tímár-birtokosai között²⁵ Dzsánfedá 65 müsztahfiza és 64 azabja szerepel. Az azabok egy része minden bizonnyal ekkor is a budai szandzsákban kapott birtokot, ahogy a tűzérek is lappanganak valahol, de ebből az időből nincs olyan forrásunk, amelyben utánuk nézhetnénk. 1591/1592-es hiányos létszámadatainkat nem érdemes összesítenünk, azt a tanulságot viszont levonhatjuk belőlük, hogy az 1580-as években Dzsánfedá őrsége semmilyen érdemi változáson nem esett át.

Megalapításától a tizenöt éves háborúig - és a hamarosan bekövetkező pusztulásig - a várőrség egyetlen jelentős átszervezést ért meg, a martalócok felszámolását. Ettől eltekintve belső felépítése, a fegyvernemek és alakulatok aránya és részesedése állandó, csak a katonák összlétszámában tapasztalható kisebb hullámozás. Az őrség felállításakor számuk gyorsan felfutott, 1570-ben érte el csúcspontját. Ezután 1590-ig enyhén csökkent. A vár fontosságát ez az enyhe csökkenés is mutatja. A hódoltság várainak többségére, még a legnagyobbak egy részére is, másfajta mozgás volt jellemző: a megalapítás utáni évek magas őrségszámait az 1550/1560-as években a katonák számának meredek zuhanása erősebben lepassztotta.²⁶

Forrásaink még egy kérdés vizsgálatát engedik meg: érdemes megnézni, milyen életszínvonalat biztosított katonáinak a török kincstár zsoldja. 1569 első felében a vár teljes őrsége egy év alatt 901.790 akcse (török ezüst váltópénz) zsoldot kapott, ami ez idő tájt kb. 12.000 magyar aranyra felelt meg. Egy katona átlagos évi zsoldja 2300 akcsét (kb. 30 aranyforintot) tett ki, és napi 6,7 akcsét biztosított. Az átlagon belül nagy szóródások tapasztalhatók: a várkapitánynak 15, a helyettesének 10, egy átlagos müsztahfiznak és tűzérnek 6, fárisznak 8, martalócnak 4-5 akcse járt naponta. Ebből kellett élelmezésükről és fegyvereikről, a lovasoknak lóról és takarmányról gondoskodniuk. A zsold-tímáros katonák még rosszabbul jártak. Közös birtokaik jövedelmét úgy számolták ki, hogy egy müsztahfizra évi 1700, egy azabra 1600 akcse bevétel jusson, ami naponta 4,8 ill. 4,7 akcsét jelentett (a kincstár müsztahfizoknál 354, azaboknál és fáriszoknál 342 nappal számolt el egy évet). Ebben az időben egy darab só 5-6, egy tyúk vagy egy liter bor 8, egy rab 300-1000 akcséba került.²⁷

Bár az akcse nagyarányú értékvesztése a századfordulón következett be, már a Nagy Szulejmán halálát (1566) követő évtizedekben komoly inflálódást szenvedett el. Mindent összevéve a század utolsó három évtizedében értékének a felét elvesztette.²⁸ Ezek után úgy illett volna, hogy a katonák zsoldja az infláció üteméhez igazodjék, ám az emelkedés közel sem volt ilyen méretű. 1591-es zsoldszámadásunkban a 200 dzsánfedái fárisz egy évre 614.570 akcse zsoldot kapott, egyenként és naponta átlagosan 9 akcsét. A napi egy akcsés

---

²⁵. BOA Tapu 675.

²⁶. Hegyi: Török berendezkedés i.m. 90-91.

²⁷. Fekete Lajos - Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek. Budapest 1962, 565, 567, 587.

²⁸. M. Akdag: Celali isyanlari, 1550-1603. (= A dzseláli felkelések.) Ankara 1963, 15-20.

zsoldemelés nehezen ellensúlyozta az inflációt. A zsold-tímárosok helyzete még siralmasabban alakult, átlagosan 1600-1700 akcsés éves bevételük papíron egyetlen akcséval sem emelkedett. Kárpótlásul viszont államuk minden korlátozás nélkül ráeresztette őket a falvakra: szedjenek be lakosaiktól annyit, amennyit tudnak, tartsák el magukat kedvük szerint a rovásukra.

A Jászság falvaiból élő szpáhik

A hódoltság török haderejének a várvédők csak egyik, igaz, népesebb elemét alkották, másik összetevője a szolgálati birtokok jövedelme ellenében harcoló szpáhi-katonaság volt.

A hatvani szandzsák első összeírása²⁹ a Jászságot még egységként kezelte. 67.500 akcse közös adót vetett ki rá, s ennek indoklásául a török hódítás előtti állapotra hivatkozott: "Jászberén "varos" tizenkét faluval együtt a királyok korában tizedet és dzsijét nem fizetett; mivel évenként szabott összegben hatszáz flórit, a flórit ötven akcse értékben számolva, és kétezer ötszáz kila búzát és kétezer ötszáz kila árpát szoktak fizetni, a régi szokáshoz híven az új szultáni defterbe is így jegyeztetett fel."³⁰

A szandzsák első tímár-deftere, amelyik a birtokok szétosztását rögzítette, az 1560-as évek elejéről való.³¹ Ebben a jász települések már nem kollektív adóval szerepelnek, hanem egyenként adóznak, s egyenkénti adóik összege az induló, közös adó bő háromszorosát tette ki. A Jászság török adói valamikor az 1570-es évek második felében értek csúcspontjukra. A következő évtizedben ezen a magasságon maradtak, majd az 1590-es évek elején kisebb - hol csökkenő, hol emelkedő - igazításokon estek át, összességük azonban nem változott. Az alábbi táblázat az egyes települések adóit mutatja négy időpontban. (Az első, 1546. évinek nevezett oszlopban a Fekete Lajos által publikált első összeírás kollektív adóját bontottam le az egyes helyek adózó egységei alapján, az összegek tehát kalkuláltak. A második oszlop az előbb már idézett tímár-defter adatait tartalmazza. A harmadik év egy újabb tímár-defter³² adatait közli, a negyedik egy 1592-es tímár-defterben szereplő adóösszegeket³³. A két utóbbi defter datálatlan, de a birtokosváltások jegyzőkönyvei, a *rúznámcsék* segítségével keletkezésük ideje pontosan meghatározható. A tímár-defterek adatait tizennégy rúznámcsében ellenőriztem.)

---

²⁹. Fekete Lajos: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény 1968. Az összeírás valószínűleg korábbi, az 1540-es évek közepére vagy második felére tehető. Erre az eredményre Szakály Ferenc jutott, miután Gyöngyös névanyagát összehasonlította az 1549. évi magyar tizedjegyzékkel, amelyben néhány olyan adózónak, aki a török összeírásban még él, már csak az özvegyei szerepelnek.

³⁰. I.m. 79.

³¹. BOA Tapu 318.

³². BOA Tapu 662.

³³. BOA Tapu 675.

A jász települések török adó

i

Település	Az adó akcsében			
	1546-ban	1561-ben	1583-ban	1592-ben
Ágó	6538	16880	23270	25270
Árokszállás	5095	15710	30664	30664
Boldogháza	1698	6730	13100	15800
Dózsa	1528	4886	9900	9900
Jákóhalma	1528	5680	12300	12300
Jászapáti	2462	12696	22343	20040
Jászberény	38546	106540	180000	180000
Jászladány	1274	4223	17100	10000
Kisér	2887	19260	25626	24334
Ladányszentgyörgy (=Alsószentgyörgy)	934	2927	7663	6900
Mihálytelek	2038	4855	10950	12000
Négyszállás	1698	4590	9600	15000
Gáliszentgyörgy (=Felsőszentgyörgy)	1274	4945	12000	12000
Összesen	67500	209922	374516	374208

Az első tizenöt év háromszoros adóemelkedése nagyrészt annak tudható be, hogy a legelső török adóösszeírások még gyengék voltak. Az összeíró apparátusnak másfél-két évtizedre volt szüksége ahhoz, hogy a hódoltság minden adó alá vonható lakott és lakatlan helyét, összes adóalanyát, teljes termelését és minden jövedelmét számba vegye. A második és harmadik időpont közötti, szintén nem kis változás már tényleges adóemelés. A Jászság ilyen meredeken felfutó adójövedelmei egyre több hivatalviselő és katona megélhetését biztosították.

A települések 1561-es szétosztásakor a kincstár mindenestől bekebelezte a Jászság kerekén 210.000 akcse adóját: valamennyi települését szultáni birtoknak nyilvánította. A katonák ellátásának szorító gondja azonban hamarosan arra kényszerítette, hogy többségüket tisztségviselői és katonái javadalmazására rendelje, csak Jászberényt tartotta meg végig magának. A három legzsirosabb falatot a hatvani szandzsák első két emberének birtokául kötötte le: Ágó és Árokszállás a hatvani szandzsákbégek, Kisér a szandzsákban birtokos szpáhi-katonaság előjárói, a *miralajok* állandó birtoka lett. A többi falu katonai szolgálati birtokok részévé vált. Többségüket szpáhik kapták meg, néhányuk - Boldogháza, Jákóhalma, Jászladány és Négyszállás - jövedelme teljesen vagy részben Dzsánfedá zsold-tímáros

védőinek megélhetését biztosította. A birtokosváltásoknak az 1580-as évektől szinte hiány nélkül megmaradt naplói, a már emlegetett rúznámcsék³⁴ azt mutatják, hogy a jász falvak török javadalombirtokosai gyors ütemben váltották egymást. A Felsőszentgyörgyből, Jákóhalmából, Négyszállásból és néhány más, nem jászsági helyből álló birtokegyüttesen több szpáhi osztozott, és 1583 és 1593 között minden évben kicserélődött közülük legalább egy, de inkább több.

A hódoltság települései nemcsak azokat a magas rangú hivatalviselőket és szpáhiakat tartották el, akiknek a birtokába kerültek, hanem azok kísérőit is. A törvények ugyanis megszabták, hogy a szolgálati birtokok gazdáinak jövedelmük arányában meghatározott számú felfegyverzett lovast kellett kiállítaniuk, eltartaniuk és a háborúba magukkal vinniük. A szandzsákbégek minden 5000, az évi 20-100.000 akcse jövedelemhatárok közötti nagyobb, ún. *ziámet*-birtokok gazdái minden 4000, a 20.000 akcse bevételig terjedő kisebb tímár-birtokok haszonélvezői minden 3000 akcse bevételük után állítottak ki egy lovas kísérőt, török nevén *dzsebelüt*, mellettük szolgáltegyényeket.

Egy adott közigazgatási egység, *szandzsák* tímár-defteréből könnyűszerrel kiszámítható, hogy a szandzsák adózó népessége hány török katonát: szpáhit, dzsebelüt és zsold-tímáros várvédőt tartott el egy adott évben. Már egy kisebb terület, így a Jászság esetében nehezebb a számítást elvégezni, mert a jász falvak a hatvani szandzsák más területein fekvő településekkel együtt alkottak olyan birtoktesteket, amelyek a számítás alapjául szolgálnak, és ezekből nehezen emelhetők ki. Az alább következő számítás ezért korántsem pontos, csak hozzávetőleges tájékozódásra szolgál.

1583-ban a hatvani szandzsákbég Ágó és Árokszállás jövedelméből 10, a miralaj Kisér adóiból 8 dzsebelüt állított ki. Két ziámet-birtokos 9 kísérőt vitt magával jászsági jövedelmei ellenében. Ez mindenestől (a birtokosok és a dzsebelük együtt) 31 katonát jelent. Dzsánfedá védői közül 27 élt jászsági falvak jövedelmeiből. Mindent összevetve a jász adózók legalább 58 török katonát tartottak el közvetlenül. (A kincstárba befolyó adóik ennél több katona megélhetésére voltak közvetve elegendők. Csak Jászberény adójából 100-110 várvédő zsoldja kitelt, a Jászság ez időben ismeretlen nagyságú állami adója, a *dzsizje* is jó néhány katona kenyerét biztosította.)

A rúznámcsék sorozata még jó másfél évtizeden át lehetőséget ad nyomon kísérenk a Jászságban birtokos szpáhiakat. Nyilvánvaló azonban, hogy az évek csak a birtokosok személyében hoztak változásokat, magában a rendszerben nem. Azután a rúznámcsék is megritkulnak, lapjaik üresen tátonganak. Az elpusztult dzsánfedái vár után a század közepére a Jászság szpáhi-katonáit is szem elől veszítjük.

³⁴. BOA Ruznamce 93, 107, 131, 143, 159; Kepeci 325; MM 15283, 15957. ÖNB Mxt. 559, 595, 570.

A török katonaság eltűnő nyomai helyébe más típusú, nem kevésbé értékes források lépnek: a török és magyar hatóságok iratai, amelyek a Jászságnak készültek és a Jászságról szólnak. Nem messziről idevetődött, megszálló katonákról tudósítanak, hanem a jászok török uralom alatti, nehéz hétköznapjairól beszélnek.